

ПОСТАТІ ЗАПОРОЖЦІВ НОВОЇ СІЧІ У ДОСЛІДЖЕННЯХ Н. Д. ПОЛОНСЬКОЇ-ВАСИЛЕНКО ТА О. О. РЯБІНІНА-СКЛЯРЕВСЬКОГО

Біографічний метод, що передбачає дослідження життя окремої людини, так чи інакше застосовується кожним істориком. Історична біографістика як окремий напрям студій постає в українській історіографії завдяки М.І.Костомарову та В.Б.Антоновичу [6; 35-36]. З кінця XIX – на початку XX століття з'являються емоційно насичені праці, присвячені відомим постатям запорозького козацтва – І.Сірку [15] та П.Калнишевському [2. 5], І.Глобі [4]. Стислі або розлогі біографічні повідомлення стають невід'ємною складовою позитивістських історичних викладів.

Історіографічна ситуація дослідження історії запорозького козацтва у 1920-х роках визначалась наявністю певних наукових осередків, пов'язаних з конкретними дослідниками. Ці вчені або безпосередньо мали предметом своїх студій історію Запорожжя, або активно сприяли дослідженню запорозької проблематики. Говорячи про такі осередки, слід назвати в першу чергу Одесу, в якій перебував на той час Архів Коша. Саме цей унікальний джерельний комплекс склав міцне підґрунтя наукових розшуків М.Є.Слабченка та О.О.Рябініна-Скляревського. У Катеринославі (згодом Дніпропетровську) запорозьке козацтво досліджував Д.І.Яворницький, передаючи традицію своїм учням (І.С.Степаніву, П.А.Козару, П.Є.Матвієвському) [10; 135-136], до своєї еміграції плідно студіював козацьку тематику В.О.Біднов, окремі аспекти історії запорозького козацтва розглянув архіваріус місцевого крайархіву В.О.Греков. Підґрунтям досліджень катеринославських учених виступили матеріали місцевих архівних фондів канцелярії Новоросійської губернії, канцелярій Новоросійського і Азовського губернаторів тощо... Отже, на півдні України маємо принаймні два регіональні (місцеві) осередки дослідження історії запорозького козацтва. На відміну від них виділяється ще один осередок, представлений дослідниками, що мешкали у 1920-х – початку 1930-х років у Києві та Харкові і, як правило, представляли школу Д.І.Багалія (Н.Д.Полонська-Василенко) або М.С.Грушевського (М.Ткаченко, С.Шамрай) [11].

У цей час увагу більшості дослідників Запорожжя привертає історія періоду Нової Січі. Крім того, характерні зрушення відбуваються і в методологічних засадах студій з історії запорозького козацтва. На відміну від позитивістських викладів А.О.Скальковського та Д.І.Яворницького з'являються принципово нові, концептуальні бачення соціально-економічного та політичного розвитку Запорожжя у XVIII столітті. Саме такий історіографічний факт засвідчили, на нашу думку, студії трьох українських вчених: М.Є.Слабченка, О.О.Рябініна-Скляревського, Н.Д. Полонської-Василенко. Студії цих дослідників мали спільне в тому, що кожен з них значну увагу відвів економічним та соціальним проблемам історичного розвитку козацтва, кожен намагався використати відносно нові методологічні засади (марксизм, соціологічний підхід) та нові концепції щодо поступу «запорозького історичного процесу» у XVIII ст. (торговельний капіталізм М.Покровського тощо), кожен намагався критично переосмислити та узагальнити вже відоме, відшукати специфічне, скласти нарис розвитку Запорожжя за часів Нової Січі.

Намагання на основі джерел відбити, реконструювати історичний процес, з'ясувати причини, що визначали його, увага переважно до соціально-економічних проблем – усе це відсовувало безпосереднього учасника подій XVIII століття на другий план. Для 1920-30-х років біографічні розвідки не були поширеним явищем. Як правило, у студіях цього періоду ми зустрічаємо не людину на тлі епохи, а навпаки – епоху з тими чи іншими процесами, що її характеризують. Людина, особистість, персоналія – на задньому плані, на передньому – суспільство з поділом на категорії (клас, верства, пануюча верхівка тощо). Наголоси ставляться саме на антагонізмі різних суспільних груп, досліджуються інтереси цих груп в цілому, натомість значно менше вивчаються індивідуальні інтереси конкретної особи, що так чи інакше відігравала якщо не ключову роль, то принаймні могла особисто і безпосередньо впливати на перебіг подій. Але такі риси історичних студій 1920-30-х років у дослідників запорозького козацтва цілком відповідали періоду переходу від позитивізму до марксизму, від описовості до концептуальності у викладі. Тому цікаво прослідити, чий постаті все ж таки привертала увагу дослідників і чим була викликана ця увага, в якому контексті згадувалися окремі персоналії і яких оцінок вони набували.

У працях Н.Д.Полонської-Василенко, яка переважно зосереджувалась на соціально-економічній історії запорозького козацтва за часів Нової Січі та політиці уряду Російської імперії по відношенню до Запорозьких Вольностей, ми не знайдемо ґрунтовних біографічних екскурсів [3]. Але цілий ряд постатей переважно запорозької старшини виступив предметом дослідження вченої у роботі «Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запорожжя» [7]. Усіх цих запорожців об'єднувало те, що їх зимівники з майном підпали під конфіскацію після зруйнування Січі 1775 року. Опрацювання реєстрів майна описаних зимівників, намагання якомога більше використати їх інформативні можливості призвело в першу чергу до бажання з'ясувати, що за люди підпали під процес конфіскації майна. Вчена намагається відшукати біографічні відомості про кожну з 23 постатей, намагається розкрити, що саме об'єднувало цих запорожців, за що всі вони були притягнуті російським урядом до відповідальності. Аналіз опублікованих та архівних документів (в основному документи російської місцевої адміністрації), власні студії, вивчення історіографії призвели до одностайного висновку – майже всі ці особи були запозятими учасниками «станньої» боротьби Запорожжя за його вольності (в першу

чергу за землі, які поступово захоплював російський уряд). Саме в цьому контексті і представляє окремих запорожців Н.Д.Полонська-Василенко, шукає факти їх діяльності як оборонців Запорожжя, намагається з'ясувати їхню долю після зруйнування Січі [12].

Крім генеральної старшини – П.Калнишевського, І.Глоби та П.Головатого, перед нами цілий ряд здавалося б другорядних, але не менш відомих на ті часи запорожців. Це ті люди, які впроваджували в життя політику і рішення Коша, її прихильники і безпосередні виконавці.

Панас Фридрих – військовий писар, що чинив справжні наїзди на людинність Єлизаветградської провінції першої Новоросійської губернії. Численні скарги 1774 року на Фридриха жителів слобід Жовтенької, Спасової, Верблюжжю свідчили про особливу заповзятість команди цього запорожця. Він після ліквідації Січі не полишав намірів її відновити, навіть вчинив спробу зібрати загін із запорожців для виступу проти російських команд і залоги, але був заарештований і помер невдовзі під вартою. Поруч із ним постають співучасники нападів на згадані слободи – полковник Дядьківського куреня Панас Куций та козак Корній Яловий.

Іван Гараджа – полковник Орільської паланки. Саме він очолював козацьку команду, що вела заповзятю боротьбу зі східними сусідами запорожців – Ізюмською провінцією та новими поселенцями по річках Донцю, Торцю, Барвінковій Стінці, Камішовасі. Методи були ті ж самі, що й у Фридриха – це згін слобід, забирання худоби, заборона сіяти житом і обробляти землю. Навіть після зруйнування Січі Гараджа разом з отаманом Полярухом чинили «роз'їзди» вже при новій владі. За напад навесні 1775 року на мешканців слободи Олексіївської Єкатерининської провінції, згін їх худоби та вбивство при цьому двох однодворців притягнув 1776 року до військового суду при Олексіївській фортеці. Вчена не мала точних відомостей про результат цього притягання (І.Гараджа, до речі, був виправданий і відпущений [14; 213], але наголошувала, що згодом цей старшина отримав і офіцерський ранг, і значну земельну ділянку – вже від російського уряду [8; 91]).

Іван Кулик – полковник Дядьківського куреня та військовий осавул Степан Гелех – їхні команди також виступали разом із І.Гараджою у боротьбі з Ізюмською провінцією. Із архіву Коша вчена наводить факт звинувачення обох у забитті однодворців Олексіївської слободи, притягалися до слідства по цій справі разом із І.Гараджою.

Василь Пишмич – військовий осавул, відряджався 1761 р. до Петербурга за платнею війську, контролював проведення розмежування Запорожжя із Слобідським полком, нагороджений золотою медаллю за участь у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Поруч із П.І.Калнишевським входив до старшинської делегації 1765 р., яка якраз клопоталася про фіксування чітких кордонів Запорожжя.

Макар Ногай – військовий старшина, що уповноважувався Кошем на боротьбу із гайдамацтвом у 1768 році, за військові подвиги в російсько-турецькій війні 1771 р. відзначений золотою медаллю. Переховував у своєму зимівнику втікачів з Єлизаветського пікінерського полку. 1779 року він подарував срібляне начиння Каменській церкві, але у випадку з М.Нагаєм вчена змушена була відзначити відсутність відомостей щодо його участі у поземельній боротьбі запорожців.

Захар (Харко) Чепіга – полковник, що боронив запорозькі землі на кордонах Орільської паланки: нападав зі своєю командою на нові слободи, рубав ліси, косив луки, завдавав великих збитків жителям Єкатерининської провінції Новоросійської губернії, згодом відомий як організатор і кошовий Чорноморського козацького війська.

Іван Смола – військовий пушкар, що також приймав до своєї слободи втікачів-пікінерів, подарував Бородаївській церкві коштовну чашу та дискос. Біографічних відомостей про інших десятих чоловік вчена так і не змогла відшукати, проте це не завадило дійти їй до певних висновків. Названа Н.Д.Полонською-Василенко старшина в першу чергу визначалась дослідницею як «заможний актив» війська в останній його боротьбі за землі, актив, що відстоював землі своєї «кляси». Хоча, крім старшини, у матеріалах зазначались і прості козаки.

Щодо подальшої долі постатей, що зацікавили дослідницю, то тут Н.Д.Полонська-Василенко зазначає: покарано було лише верхівку – заслано кошового отамана, військового суддю та писаря, помер під вартою П.Фридрих. Інші оборонці вольностей через час отримали й офіцерські звання російської армії (а отже, дворянство), і закріпили за собою значні земельні ділянки.

Але особливо цінним для нас є те, що всі вищезгадані запорожці виступають у дослідженні Н.Д.Полонської-Василенко як справжні господарі, яким реально було що захищати і втрачати у поземельній боротьбі Коша за останніх часів. Перед нами не лише військові та політичні діячі, а міцні хазяї, що вже давно перейшли до нових соціально-економічних засад життя у Вольностях. Вчена реконструє фактичну картину господарства кожного із зазначених власників описаних зимівників, побут, зовнішній вигляд та внутрішнє устаткування, пріоритетні напрями господарств, їх приблизну вартість тощо [12]. Таким чином, дізнаємось, що І.Кулик, В.Пишмич, М.Ногай були справжніми сільськими господарями, у своїх зимівниках мали весь потрібний реманент, але в цілому були старшинами середньої заможності. Натомість, найзаможніша старшина – П.Калнишевський, П.Головатий, І.Глоба – тримала величезні господарства скотарського профілю. Значні кошти у скотарство вкладали І.Гараджа, М.Ногай, С.Гелех, І.Смола.

Інтерес дослідниці до соціально-економічних площин історії зосередив увагу Н.Д.Полонської-Василенко саме на матеріальному стані окремих запорожців. Звідси й висновки, що підтверджували вже існуючу думку про

наявність серед запорожців власної буржуазії, заможної і впливової верстви, що зосередила в своїх руках політичну владу та економічну силу.

Натомість, поруч із дослідженнями Н.Д.Полонської-Василенко, досить контрастно сприймається робота архіваріуса Одеського крайового архіву О.О.Рябініна-Скляревського – «Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст.» [9], що повинна була увійти до академічного збірника «Полуднева Україна». Студії вченого з історії запорозького козацтва вже привертала увагу сучасних дослідників [1. 9; 42-66].

О.О.Рябінін-Скляревський намагався визначити обставини внутрішнього життя Запорожжя у XVIII столітті, які впливали на його соціально-економічний і, відповідно, політичний розвиток. Маємо історичний нарис кризь призму кризи промислового характеру господарства Запорожжя (процесу «переходу з форми степового промислового – до землеробського господарства»). Але слід зазначити, що в названій роботі ми бачимо гармонійне сплетіння фактологічного, концептуального та біографічного. Перед нами результат тривалого і послідовного застосування біографічного методу по відношенню до значної кількості постатей запорожців періоду Нової Січі. Відзначимо й те, що джерельним підґрунтям застосування біографічного методу були в основному не праці А.О.Скальковського або Д.І.Яворницького, опубліковані матеріали, а безпосередньо документи Архіву Коша Нової Січі, розбором та описом яких у 1920-ті роки займався О.О. Рябінін-Скляревський [9; 42-46].

Підхід дослідника не лише дозволив йому викласти своє концептуальне бачення щодо соціально-економічного та політичного розвитку Нової Січі. Ключові події наповнені у О.О.Рябініна-Скляревського живими людьми, реальними учасниками історичного процесу. Навіть кількісно у відносно невеликій роботі вченого згадується більш ніж 200 запорожців. Та основна увага науковця звернута до козаків, що відзначились у першу чергу в політичному відношенні («керуюча верства Коша»). Такими героями для дослідника були кошові отамани, запорозька старшина. Огляду їх діяльності О.О.Рябінін-Скляревський присвятив четверту главу своєї роботи [9; 147-178]. Історик перевірів, уточнив, доповнив загальний хронологічний список кошових отаманів за 1700-1775 рр. Він не лише представив майже всіх кошових, але й за напрямками їх політики умовно поділив їх на три групи: отамани *Кримської доби* (Кость Гордієнко, Федір Шишацький, Іван Малашевич...), *Хутірської ідеології* (Яким Ігнатович, Павло Козелецький, Григорій Лантух, Петро Калнишевський), *Кримської легенди* (Василь Сич, Марко Ус, Пилип Пилипенко). Крім здобутих біографічних відомостей, маємо характеристику їх політики, заходи, у яких безпосередньо брали участь (депутатські та спірні комісії, російсько-турецькі війни, приборкання гайдамацтва, колонізація та оборона запорозьких кордонів тощо). Фактично перед нами політична історія Нової Січі у постатях її кошових, військових суддів (Микити Самбока, Миколи Косапа, Павла Головатого), військових писарів (Олекси Вербицького, Павла Чернявського, Артема Кумпана, Івана Чугуєвця, Дмитра Романовського, Андрія Товстика, Івана Глоби), військових осавулів (Андрія Порохні, Сидора Білого, Якова Качалова), паланкової старшини (Гардового полковника Івана Сухини) та навіть духовенства (Володимира Сокальського, Кирила Тарновського, Григорія Порохні, Івана Золотаревського, Івана Гамалії).

Окрім старшини, історик наводить характерні біографії окремих представників сіроми та гайдамаків (Павла Шерстяка, Василя Табанця, Івана Махна, Остапа Конеловського), зауважуючи що «запорозький архів» має сотні таких стереотипних біографій. Важливим для розуміння причин заколоту на Січі 1756 року постає дослідження постаті його організатора, значкового товариша Василя Кишенського [9; 118-120]. Однак біографічний метод зовсім не відволікає О.О. Рябініна-Скляревського від основного завдання – показати зростання диференціації запорозького суспільства, розкрити «ідеологію», настанови різних його верств: сіроми, що займається промислами, та січових торговців, господарів зимівників, хуторян, що поступово переходять до ведення власного господарства, товарного землеробства і тваринництва, розкрити причини запорозьких бунтів 1738, 1739, 1749, 1756, 1768 років, фактично окреслити історію співіснування двох різних господарських укладів періоду Нової Січі.

Таким чином, на прикладі досліджень Н.Д. Полонської-Василенко та О.О.Рябініна-Скляревського кінця 1920-х початку 1930-х років ми бачимо значення використання біографічного методу в пізнанні історії Запорожжя, коли історична постать ще не захована остаточно у «маси», «сірому-пролетаріат» або «буржуазну верхівку», коли дослідники намагаються зрозуміти причини вчинків окремих людей, а за цим зрозуміти й пояснити історичний процес.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрєєв В.М., Батурина С.С. О.О.Рябінін-Скляревський як історик запорозького козацтва / Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім.П.Д.Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 16-18.
2. Беднов В. Последний кошевой Запорожья П.Ив.Калнышевский // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии (ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1904. – Вып.1. – С. 18-32.
3. Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запоріжжя (з мапою) / Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Вип.ІХ. – С. 278-331.
4. Ефименко П. Последний писарь Войска Запорожского Глоба // Киевская Старина. – 1882. – Т.ІІІ. – С. 368-371.
5. Ефименко П.С. Калнышевский, последний кошевой Запорожской Сечи // Русская Старина. – 1875. – Т. XIV. – С. 405-420.

6. Маслійчук В.Д. Межі й безмежжя української біографістики (кілька міркувань) / Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних досліджень. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2003. – Вип.6. – С. 33-41.
7. Полонська-Василенко Н.Д. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 186-381.
8. Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т.2. – С. 90-169.
9. Рябінін-Скляревський О.О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. / Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А. Рябінин-Скляревский. Материали к биографии. – Одеса, 2000. –С. 83-178.
10. Ченцова Н.В. Козацька проблематика в студіях істориків Дніпропетровщини 1920-30 рр. / Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 136.
11. Швайба Н.І. Доробок Н.Д.Полонської-Василенко з історії запорозького козацтва в контексті історіографічної ситуації 1920-30-х рр.. /Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Матеріали міжнародної наукової конференції 3-4 червня 2005 р. – Одеса, 2005. – С. 97-99.
12. Швайба Н.І. Запорозький зимівник у студіях Н.Д.Полонської-Василенко / Козацька спадщина, Вип.1. – Нікополь, 2005. – С. 148-153;
13. Швайба Н.І. Праця Н.Д.Полонської-Василенко «Майно запорізької старшини як джерело для дослідження соціально-економічної історії Запорожжя» / Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 2003. – Випуск 7. – С. 276-284;
14. Шевчук С.П. Судовий процес над запорозькою старшиною в Олексіївській фортеці / Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 1999. – Випуск 4 (5). – С. 213-214.
15. Эварницкий Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых Козаков. – СПб., 1894.